

Kürbis, Brygida

Szkoła i katecheza według rękopisu z Wessobrunn (München, Clm 22053, ok. 800 r.)

Studia Źródłoznawcze 35, 1-22

1994

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Brygida KÜRBIS

Szkoła i katecheza według rękopisu z Wessobrunn (München, Clm 22053, ok. 800 r.)

Położony na zachodnim skraju Bawarii klasztor w Wessobrunn był fundacją księcia Tassilona z roku 753, zasiedloną przez zakonników z Niederaltaich. Doszczętniej zagładzie uległ podczas najazdu węgierskiego w 955 r.; zginął wówczas opat i sześciu mnichów oraz cały dwuwiekowy dorobek wspólnoty¹. Klasztor odbudowano w XI w. i – jak się to zwykle działo – na nowy początek konwent otrzymał nie używane już stare księgi od zasobnego ośrodka diecezjalnego, jakim dla Wessobrunn był Augsburg². Penetrując skryptoria bawarskie Bernhard Bischoff zdołał wyodrębnić grupę czterech rękopisów wykonanych w VIII/IX w. w tamtejszym skryptorium (klasztor św. Afry związany z katedrą): fragmenty sakramentarza, lekcjonarza i roczników (*Annales* zw. *Gwelferbytani*) oraz przedmiot niniejszej pracy, dochowany w całości kodeks wypełniony kilkudziesięcioma tekstami o przeznaczeniu szkolnym i katechetycznym, należący od czasów kasaty klasztoru do zbiorów Bayerische Staatsbibliothek w Monachium pod sygnaturą Clm 22053. Liczy on 99 kart i składa się z pięciu poszytów z niewielkimi ubytkami. Jest zapisany niemalże jednolitym zamaszystym duktem jeszcze nie w pełni ujętym w rygory minuskuły karolińskiej, przetkanym licznymi ligaturami (zwłaszcza z *e* i *r*, *gn*, *NT*), wykazującym wyspiarskie znaki skrótowe (*enti*) i jeden runiczny (*ga-*). Jest to niewątpliwy produkt skryptorium południowoniemieckiego, wykonany prekaroliną scil. *carolina antiquior* Alemannica, który to dukt jest wyraźnie wyróżniany przez współczesną szkołę paleograficzną³.

¹ F. Prinz, *Frühes Mönchtum im Frankenreich. Kultur und Gesellschaft in Gallien, den Rheinlanden und Bayern am Beispiel der monastischen Entwicklung*, München – Wien 1965, s. 365, 429 n.; M. Spindler, *Handbuch der Bayerischen Geschichte*, t. I, München 1981, s. 522 n.; K. Christ, A. Kern, *Das Mittelalter*, w: *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*, begründet von Fritz Milkau, herausgegeben von Georg Leyh, t. III, Wiesbaden 1953, s. 388.

² G. Baesecke, *St. Emmeramer Studien*, w: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 46 (1922), s. 442 n., dopatrywał się pochodzenia rękopisu z Ratyzbony. Przekonywające racje, przede wszystkim paleograficzne, przeciwstawił temu B. Bischoff, *Die süddeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolinger Zeit*. Teil I, *Die bayerischen Diözesen*, Wiesbaden 1974, s. 18 n.; Teil II: *Die vorwiegend österreichischen Diözesen*, Wiesbaden 1980, Nachträge, s. 197 n. Brano pod uwagę także możliwość wykonania rękopisu w pobliskim Augsburgowi Staffelsee. R. Bauerreis, *Das frühmittelalterliche Bistum Neuburg im Staffelsee*, *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner Ordens* 60 (1946), s. 424 n., 432; B. Bischoff, *Paläographische Fragen deutscher Denkmäler der Karolinger Zeit*, *Frühmittelalterliche Studien* 5 (1971), s. 101-134. Przedruk w: *Mittelalterliche Studien* t. III, Stuttgart 1981, s. 53 n.

³ B. Bischoff, *Die süddeutschen Schreibschulen*, Teil I, s. 18-22; Teil II, Nachträge, s. 197, *Paläographische Fragen*, s. 91. – Korzystałam z barwnego facsimile w: *Die Handschrift des Wessobrunner Gebets*. Geleitwort zu der Faksimile-Ausgabe von A. von Eckhardt von Carl von Kraus, München 1922. W ostatniej fazie pracy mogłam już wykorzystać mikrofilm nadesłany mi z Bayerische Staatsbibliothek, Handschriften- und Inkunabelabteilung, co odnotowuje z prawdziwą wdzięcznością. – B. Bischoff raz jeszcze zakwalifikował rękopis Clm 22053 jako przynależny do małej grupy o trudnej do dokładnego

Pisarz wyróżnia teksty bardziej „literackie” uroczyściej, szerzej rozstawioną minuskulą. Natomiast fragmenty i całe strony bardziej „robocze” spisuje duktem bliższym tradycyjnej kursywie i gęściej; tak samo jedyny w tym kodeksie zapis dokumentowy (f. 66^v). Tytuły, a także duże litery na początku wierszy, rysowane są uncjałą, rzadziej kapitałą. W polach uncjalnych liter trafiają się kropki charakterystyczne dla manieri irlandzkiej. Pisarz chętnie zachowuje majuskułne (kapitałowe) N wewnątrz wyrazów, zwłaszcza w IN oraz w miejscach, gdzie N tworzy ligaturę z t. Brak konsekwencji w stosowaniu interpunkcji, acz jest ona graficznie zróżnicowana: kropka, trzy kropki . . ., odwrócony średnik. Nie da się to odczytać jednoznacznie. Pisarz wyraźnie preferuje oddzielanie nie tylko cyfr, ale i pojedynczych wyrazów kropkami, tak jakby je miał wygłaszać. Znaki skróceniowe stosuje precyzyjnie: suspensję, kontrakcję i ligatury, wśród tych ostatnich widnieją stare nawyki kursywne.

Przytaczam w niniejszej pracy spore fragmenty tekstu, tytułem przykładu, i niemalże wiernie za rękopisem, z wszelkimi usterkami grafii i form gramatycznych. Interpunkcję, ze względów już wymienionych, upraszczam do kropek. Dla utrzymania czytelności rozwiązuję skróty i rozdzielam większość wyrazów zapisanych łącznie (*decaïn, infuturo*). Nie jest to ani edycja krytyczna, ani opracowanie katalogowe. Staram się ukazać tę książkę, zapewne szkolną, w jej powszedniości i trudzie obcowania, i z łaciną i z teologią. Zapis wyrazów staroniemieckich – modlitwy, nazw etnicznych i miejscowych, miar i wag – pozostawiam kompetentniejszemu studium.

Można zgodzić się z obserwacją Bernharda Bischoffa, iż książka ta pozostawała w jednym ręku, pisarza, który dożył roku 814, by wprowadzić na końcu jeszcze notę o śmierci Karola Wielkiego i następstwie jego syna Ludwika (99^v). Tylko jeden wpis pochodzi od innej, nieco młodszej ręki, duktem drobniejszym, ciasniejszym i pochyłym (jeżeli nie liczyć tej samej chyba ręki słabo czytelnych glos międzywierszowych). Jest to prognostyk pogodowy, ułożony według dni tygodnia, na które wypada początek roku – swoista odmiana litery niedzielnej. Prognostyk zajmuje f. 21 (od dołu) – 21^v i sąsiednie wolne obrzeża (brzeży dolny i górny 22, końcowe wiersze na górnym i bocznym brzegu 21^v). Ta sama ręka ingerowała jeszcze kilkakrotnie drobnymi glosami korygującymi nieczytelne miejsca⁴.

Kodeks otwiera spory utwór hagiograficzny *DE INQUISITIONE UEL INUENTIONE SANCTAE CRUCIS* (f. 1^v-21), traktujący o odnalezieniu Krzyża świętego i gwoździ przez św. Helenę z udziałem Judasza, brata męczennika Szczepana, który się nawrócił i został ochrzczony imieniem Quiriacus, po czym został biskupem Jerozolimy. Tekst ilustruje siedemnaście dużych barwnych rysunków znakomicie zachowanych⁵. Pisarz dołączył do tej historii przewodnik po Ziemi świętej (nie

ustalenia proveniencji, zapewne jednak z południowej strefy diecezji augsburskiej. Niemal identyczne pismo odnalazł w rękopisach: Wolfenbüttel Cod. 67,5 Aug. 8° (roczniki), ręki niejakiego Immona w Clm 14315 (który trafił do Ratyzbony) oraz w pismach liturgicznych, które wyjęto z opraw przy kościołach św. Udalryka i Afry w Augsburgu, w Benediktbeuern i Polling. *Kalligraphie in Bayern. Aches bis zwölftes Jahrhundert. Ausstellung anlässlich der Tagung des Comité International de Paléographie vom 15. bis 18. September 1981 in München, Wiesbaden 1981, s. 24-25. Reprodukcja f. 12^v tabl. 16.*

⁴ Ten sam tekst wpisano dwa wieki później do Psalterza Egberta w Trewirze na f. 11^v-12. H. von Sauerland – A. Haseloff, *Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier. Codex Gertrudianus in Cividale [...]*, Trier 1901, s. 15. B. Kürbis, *O inspiracji okultystycznej w średniowiecznej wizji dziejów*, w: *Świadomość historyczna Polaków*, pod red. J. Topolskiego, Łódź 1981, s. 78. Tamże dalsza literatura. Autorka nie ustrzegła się wadliwego odczytu i tłumaczenia, co prostuje w publikacji: *Prognostyk noworoczny i niektóre wierzenia we wczesnym średniowieczu*, w: *Personae, Colligationes, Facta* (Profesorowi Kazimierzowi Jasińskiemu w 70 rocznicę urodzin), Toruń 1991, s. 203-210.

⁵ *DE INQUISITIONE uel de inuentione sanctae crucis quae inuente fuerunt [s]. Anno ducesimo tertio [s] regnante uenerabili dei cultore magno uiro constantino augusto. In sexto anno regni eius* — f. 1^v-21. BHL 4169. *Acta SS. Mai I, s. 445-448* (wyd. 3, s. 450-452). Ta wersja legendy o znalezieniu Krzyża Św. przez Helenę, ubogacona postacią Judasza-Kwiriaka pochodzi z pierwszego ćwierćwiecza V w. *Lexikon für Theologie und Kirche t. VI* (Freiburg i.Br. 1934) kol. 252 n. — Zamieszczony tu cykl ilustracji sięga bizantyńskiej tradycji ikonograficznej i był na Zachodzie podejmowany aż po XII wiek. B. Bischoff, *Kalligraphie in Bayern*, s. 25. Tenze, *Paläographische Fragen*, s. 91, przyp. 85; Zob. też A. Goldschmidt, *Die deutsche Buchmalerei, t. I*, Firenze – München 1928, tabl. 64, s. 55; K. Holter, *Der Buchschmuck in Süddeutschland und Oberitalien*, w: *Karl der Grosse, t. III; Karolingische Kunst*, Düsseldorf 1965, s. 102 n. K. Bierbrauer, *Die vorkarolingischen und die karolingischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek* (Katalog der illuminierten Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek in München, t. I) Wiesbaden 1990, Nr 155. Textband s. 83-84, Tafelband, tabl. 319-336. Publikacji tej nie zdołałam wykorzystać, podaję za wskazaniem A. Gieysztor.

bezpośrednio, bo pozostała wolna strona zapisana później (por. wyżej) może przeznaczona na inny wpis związany z tą treścią). Jest to kompilacja archidiacona Teodozjusza z VI w. złożona z wiadomości topograficznych zbieranych przez pątników oraz apokryficznych – takich, które wspierały wyobraźnię czytających Ewangelię. Na przykład: Jakie odległości pokonywał Chrystus pieszo od miasta do miasta, w których uzdrawiał?; Gdzie ponieśli śmierć męczennicy; Gdzie stał wieczernik i mieszkała Matka Chrystusowa; Kiedy św. Helena odnalazła Krzyż Pański (14 września); Jakie są odległości od innych krain i miast, m.in. do Edessy; Skąd król Abgar wysłał swój list do Chrystusa?⁶.

Następuje część katechetyczna, którą otwiera pod imieniem św. Grzegorza wyciąg z tzw. Pseudo-Cypriana, *De duodecim abusivis saeculi* (f. 35^v-36), swoisty krótki kodeks obyczajowy powstały w Irlandii południowej przed 700 r., już w nawiązaniu do Etymologii izydoriańskich i Reguły św. Benedykta⁷. Kolejny tekst, *INCIPIT FIDES CATHOLICA* (f. 36^v-40), zawiera wykład artykułów wiary o Bogu jedynym, który stworzył niebo i ziemię, i wszystko co na niej żyje; o Synu Bożym, o czasie (*praesens et duo futura*) i rzeczach ostatecznych; o początku świata i z czego on się składa; o sześciu dniach stworzenia i symbolicznie tego co stworzone, z końcowym akcentem, iż człowiek jest *sublimior caeteris creaturis*⁸.

Kolejny fragment mówi o siedmiu stopniach kapłaństwa, które Chrystus realizował na ziemi, z nauką o święceniach sakramentalnych (f. 39^v-50^v)⁹. *DICTA SALOMONIS* łączą się z tekstem dziesięciorga przykazań (f. 40^v-41). Bezpośrednio następuje po nich wykład o naturze Boga – Człowieka i początek Ewangelii św. Jana *In principio erat uerbum* (I, 1-3), co kończy się słowami *pro qua causa uenit. Ecce agnus dei, ecce qui tollit peccata mundi* (f. 43)¹⁰.

⁶ H. Donner, *Pilgerfahrt ins Heilige Land. Die ältesten Berichte christlicher Palästina-pilger (4-7 Jhd.)*, Stuttgart 1979, s. 190-225. W rozdziale: *Der Archidiakon Theodosius (zwischen 518-530) autor zamieścił niemiecki przekład Theodosii De situ terrae sanctae* wraz z obszernym komentarzem erudycyjnym.

⁷ *INCIPIT SENTENTIA SANCTI GREGORII. Sanctus Gregorius dixit haec sunt XII. in hoc saeculo qui abuse fiant. Sapiens sine operibus. Senex sine relegione [s]. Adolescens sine obedientia. Diues sine elemosina. Femina sine pudicitia. Dominus sine ueritate. Christianus contentiosus. Pauper superbus. Rex iniquus. Episcopus neglegens [powt. drugą ręką]. Plebs indisciplina. Populus sine lege. Et sic soffocantur a iusticia. Iniustitiam [s]. f. 35^v-36^r. – Por. F. Brunhölzl, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, t. I, München 1975, s. 191 n. H. H. Anton, *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit* (Bonner Historische Forschungen 32), Bonn 1968, s. 66-70. – Pełny tekst wyd. H. Hellmann, *Pseudo-Cyprianus de XII abusivis saeculi* (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 34 z. 1), Leipzig 1909. Fragmenty omówił i przełożył na polski A. Bober, *Studia i teksty patrystyczne*, Kraków 1967, s. 56-60.*

⁸ Uncjalne D mają kropki charakterystyczne dla manieri irlandzkiej. *INCIPIT FIDES CATHOLICA. De eo quod unus est deus qui fecit caelum et terram, mare et omnia quae in eis sunt. De eo quod omnipotens est et idcirco ex unitate eius credere debemus omnia sicut Ius sit plusquam discutere. [Inną ręką powt. De eo quod:] De eo quod omnia uera sunt quae dixit uel esse uel fuisse uel futura fieri potest haec. De eo quod Christus filius dei per quem facta sunt omnia et uerus ex deo patre deus est. Et uerus homo | ex matre uirgine. De eo quod tria sunt saecula unum presens et duo futura. Presens permixtum bonis et malis. Futura sequestrata et segregata. Una angelorum et bonorum hominum, sine fine manens omnia plena. Altera demoniorum et peccatorum hominum sine fine permanens omnibus malis plena. De eo quod mali et poenalis saeculi Uiam esse dinoscitur, sacrilegium, homicidium, adulterium, fornicationes, furta, rapina, periuria / perfidia, cupiditas, inuidia, odium. De eo quod sancti saeculi uia est fides recta, uita immaculata, amor dei et proximi, timor dei, humilitas patientia misericordia iustitia. INCIPIT DE PRINCIPIO CÆLI ET TERRAE CREATIONIS ET OMNIS FIRMATIONIS MUNDI. Mundus de tribus uisibilibus sed tamen inuestigabilis factus est hoc est de caelo tegumentum. De terra frigore. De aqua humore. Caelum quod dictum tegumentum [s] spiritum sanctum superuenientem significat. Aerem nutritilem aecclesiam significat. Frigorem terram humana corpora / significat. Hoc est caelum spiritum aere ecclesia. Terra natura humana, quae baptismum renouatio. DE CREATIONIBUS OMNIUM RERUM PER SINGULOS DIES DIES DIXIT DEUS. Primo die lux. Lux quot [s] dicitur angeli et archangelis [s]. Tenebram quod dicitur diabolus intellegitur et angeli eius. Lux uero quod est aecclesiam per quem [s] genus humanum saluator [s]. Tenebram sinagoga per quem [s] hereticis in inferno merguit [s] — (f. 36^v-38). Następuje objaśnienie symboliki, właściwie tropologii, kolejnych gatunków stworzenia: Quinto die quod dixit. [s] Producat aqua reptilia et animantia uiua. Reptilia quod dictum [s] terrena cogitationes sunt. Uolatilia autem bona cogitatio est que circa deo sunt. Gens reptiliorum quod dictum hoc est serpentiarum [s]. Serpentes quod sunt hoc est nisi pulchram mulieres. Hoc est si uideris mulierem ad concupiscendum. Iam mechatus est (f. 39) — Na końcu o człowieku: Homo uero propter semetipsum factus est quantum est homo sublimior tantum est deo uicinior hoc est quia nulla creatura sub caelo habet similitudinem dei nisi solus homo. Inde est sublimior caeteris creaturis (f. 40-40^v).*

⁹ *DE VII GRADIBUS IN QUIBUS FUIT CHRISTUS. Primus gradus lector fuit quando aperuit librum Esaie prophete — Secundus gradus exorcista quando eiecit VII daemona ex maria magdalene — Septimus gradus episcopus quando leuauit manus suas super capita discipulorum suorum et benedixit eos (f. 40^v-40bis).*

¹⁰ Wyliczenie przyczyn, dla których *Christus filius dei non de simplice [s] uirgine sed desponsata natus erat* (f. 41^v) jest również w iryjskim rękopisie wüzburgskim z tego samego czasu (Würzburg, M. p. th. f. 61): *Quaeritur, cur non de simplici uirgine*

W dalszym ciągu czytamy o siedmiu pieczęciach Apokalipsy: *Legimus in apokalipsin de VII sigillas librum* [s] i siedmiu darach Ducha Świętego (f. 43-44)¹¹. Z kolei jeszcze jeden wykład wiary, tym razem dwanaście artykułów *Credo* rozłożonych na dwunastu Apostołów (f. 44-45)¹². Niewyraźny tytuł otwiera krótki wykład o trzech Mędracach ze Wschodu (*magi*), jak wyglądali, co oznaczają ich dary, złoto, kadzidło i mirra¹³. Cztery cnoty kardynalne podnoszą duszę człowieka do nieba jak skrzydła, patriarchowie wykazali działanie siedmiu darów Ducha Świętego (f. 46-47). Kilka etymologii Izydora z Sewilli i kilka sentencji o zasługującym oderwaniu się od swoich – jak Abraham, jak Chrystus – otwiera całą serię nauk o człowieku (f. 47^v-54): o żywiołach, z których składa się człowiek i świat, o pięciu zmysłach cielesnych i pięciu duchowych; o trzech rzeczach, które prowadzą człowieka do nieba, o trzech – do piekła, o jeszcze innych trzech sposobach diabła, raz jeszcze o trzech *causae*, które wiodą do Królestwa (f. 49-50)¹⁴. Kolejna wyliczanka to siedem grzechów, które nie będą odpuszczone, siedmioraka nagroda dla sprawiedliwych i raz jeszcze siedem sposobów na wybawienie duszy od piekła. Z kolei siedem stopni cnót daje duszy wznieść się do Królestwa niebieskiego (f. 51-52^v)¹⁵, a następny fragment wylicza osiem przywar – grzechów głównych – i podaje o nich

sed desponsata conceptus est Christus. Podają za: B. Bischoff, Wendepunkte in der Geschichte der lateinischen Exegese im Frühmittelalter. Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte, t. I, Stuttgart 1966, s. 253.

¹¹ C. von Kraus dostrzeża tu wypisy z utworu Albinusa, o.c., s. 11 n. Chodzi chyba o *Dicta Candidi presbiteri scil. Albini diaconi de imagine Dei*, czyli o kompilację Wizzona składającą się z dwunastu luźnych fragmentów, przeważnie wypisów z dzieł Augustyna. F. Brunhölzl, o.c., s. 287 n.

¹² -- *Quod apostoli XII singulis sententiis antequam in praedicationes seperarentur* [s]. *Constablierunt ad fidem catholicam contendam | et ad omnes hereticos refutandos*. *PETRUS DIXIT Credo in deum patrem omnipotentem creatorem caeli et terrae*. -- *ANDREAS Et in Ihesum christum filium eius unicum dominum nostrum*. *JACOB DIXIT Qui conceptus est despiritu sancto natus ex maria uirgine IOHANNES DIXIT. Passus sub pontio pilato crucifixus mortuus et sepultus*. *THOMAS DIXIT. Descendit ad inferna* [s] *tertia die resurrexit a mortuis*. *IACOBUS DIXIT Ascendit ad celos sedit ad dexteram dei | patris omnipotentis*. *PHILIPUS DIXIT Inde uenturus est iudicare uiuos et mortuos*. *BARTHOLOMEUS DIXIT Credo in spiritum sanctum sanctam ecclesiam catholicam*. *MATHEUS DIXIT. Sanctorum communionem*. *SYMON Remissionem peccatorum*. *TATHAEUS* [s] *DIXIT Carnis resurrectionem*. *MATHIAS DIXIT. Uitam aeternam*. (f. 44-45). Por. Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der alten Kirche, hrg. von Georg Ludwig Hahn. Mit einem Anhang von Adolf Harnack, Breslau 31897 (przedruk: Hildesheim 1962). Wydawca – jak się zdaje – tekst ten pominął. Wykład artykułów wiary według dwunastu Apostołów trafił później do niejednego programu ikonograficznego, jak np. na Drzwiach płockich z XII w.

¹³ Ten sam temat podejmują kazania – *Praedicationes* – w najstarszym rękopisie Kapituły krakowskiej Ms 140 (43) z tego samego czasu i prawdopodobnie tego samego pochodzenia (zdaniem autorki) na f. 43-43^v. Kodeks ten wymaga pilnie nowych studiów mimo dotychczasowych opracowań i ocen. Por. I. Polkowski, Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej, t. I, Kraków 1884, s. 96-98. S. Kętrzyński, O palliuszu biskupów polskich XI w., RAUhf 43 (1902), s. 203 n.; P. David, Un recueil de conférences monastiques irlandaises du VIIIe siècle. Notes sur le manuscrit 43 de la Bibliothèque du Chapitre de Cracovie. Revue Bénédictine 49 Janvier-Mars 1937, s. 62-89; W. Semkowicz, Paleografia łacińska, Kraków 1951, s. 294-296; M. Sobieraj, Dekoracja malarska karolińskiego rękopisu w bibliotece kapitulnej na Wawelu. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace z Historii Sztuki z. 12, Kraków 1975, s. 9-56. B. Bischoff, Wendepunkte, s. 229, 256, krakowskie *Praedicationes* zdołał zinterpretować tylko fragmentarycznie.

¹⁴ *DE CAUSAS* [s] *III. Tres sunt qui [s] ducunt hominem in infernum. Id est cogitatio inunda, uerbum malum, opus prauum. DE CAUSAS III. Tres sunt quae ducunt hominem ad regnum caelorum. Id est cogitatio | munda, uerbum bonum, opus perfectum. De ALIIS III DICTum. Tres sunt qui non remittuntur hic et in futuro, qui blasphemant deum. Et qui desperat demisericordia dei. Et qui non credit resurrectionem. DE ALLIS III DICTum Tribus modis diabolus securitatem in mente [s] hominis mittit. Primum suggerit hominem ut non det confessionem quia iuuenis est. Secundum. Quia alii grauius peccauerunt quam tu et diu regnauerunt. | Tertium peccatum quia magna dementia et misericordia dei. Indulget tibi peccata tua et per hanc securitatem deducet ad infernum. DE TRIBUS CAUSIS DICTUM. Per tres causas uenit homo ad regnum dei. Per fidem et spem et caritatem (f. 49-50).*

¹⁵ *DE VII DAMPNATIONIBUS* [niejasny skrót] *PECCATORUM. Prima est a sanctis separatio. Secunda a facie dei expulsio. Tertia in profundo Inferni humiliatio. IIII^a prohibitio uoluntatum. V^a Insera penitentia | VI^a. Desperatio omnium poenarum non erit remissio. VII MUNERATIO IUSTORUM. Prima est resurrectio. II^a est qui dicit flore bunt iusti sicut sol in regno patris eorum III^a. Uenite benedicti patris mei percipite regnum. IIII^a. Laetabitur iustus cum uiderit uindictum impiorum. V^a Abstergit deus omnem lacrimam ab oculis eorum. VI^a. Ambulabunt sancti de uirtute | in uirtutem. Septimus iustus ut palma florebit et sicut cedrus libani multiplicabitur. SEPTEM MODIS REDEMITUR ANIMA DE INFERNIS. Prima. per baaaptistum. II^a. per patientiam. III^a. In martyrio. IIII^a. in elemosinis. V^a. in remittenda hominibus peccata eorum. VI^a. In testimonium uerum quicumque uultis ut faciant uos homines ita et uos facite illis. Septima. in doloribus multis. | ut dictum est per infirmitatem corporis uirtus anime perficitur. SEPTEM SCALE SUNT QUIBUS ASCENDIT AD REGNA CAELORUM. Prima est castitas. Secunda mundi contemptus. Tertia humilitas. Quarta oboedientia. Quinta patientia. Sexta fides. Septima caritas de corde puro omni cooperanti bono (f. 50-51^v).*

wyjęte z języka biblijnego formuły i terminologię grecką (f. 52-54)¹⁶. Na sześć sposobów święci przemyślali sprawy Boże, a Izydor zostaje powołany przy wskazaniach, które cnoty przeciwstawiają się jakim grzechom. Osobna uwaga została skierowana na złe skutki pijaństwa oraz na pożytki płynące z trzeźwości (f. 54-57)¹⁷.

PLANTATIO PARADISI otwiera serię wiadomości szkolnych należących do *artes* (f. 57). Czterdzieści dni i pół przebywał Adam w raju, zanim spożył owoc z drzewa wiadomości dobrego i złego po godzinie trzeciej; o dziewiątej wygnany został w raju. Żył lat dziewięćset trzydzieści i zrodził trzydziestu synów i tyleż cór. Cztery tysiące dwieście dziewięćdziesiąt trzy lata przebywał w piekle. Trzy zdarzenia biblijne odbyły się w ten sam dzień ósmym kalend kwietnia (25 marca): potop, przejście Izraelitów przez Morze Czerwone, Zwiastowanie Pańskie (57^v). Dane z chronologii mieszają się tu z egzegezą apokryficzną.

Wypisem z Etymologii Izydora z Sewilli (XV, 1) rozpoczyna się wykład geometrii, która w ramach *artes* obejmowała, jak wiemy, również wiadomości z geografii. W naszym rękopisie lista miar wielkich i małych zachodzi na informacje o różnych krainach i prowincjach, o ich nazwach, granicach na rzekach, odległościach milowych (f. 57^v-61), wśród tego jest również informacja o wymiarach świątyni według Ezechiela (f. 58^v). Pisarzowi znana jest tradycja i biblijna i klasyczna, na tyle ile zestawił ją Izydor i może inni wczesnośredniowieczni chorografowie¹⁸. Wyraźnie przebija południowoniemiecka perspektywa tych danych i staranie, by uwypuklić tożsamość Bawarów (f. 60^v). Bowiem ten naród – *illa progenies* – bierze swoją nazwę z własnego języka¹⁹. Kolejne *HEC NOMINA DE UARIIS PROUINTIIS* układają się w rząd słownikowy z odpowiednimi nazwami niemieckimi – pierwsza Irlandia – i tak samo wykaz miast²⁰.

Dopiero w tym miejscu, na f. 63, znajduje się objaśnienie *artes*: *SEPTEM ARTE [s] SUNT LIBERALES ID SUNT PER QUAS LIBRI SCRIBUNTUR. Prima grammatica, idest litteratura. Secunda redthorica, idest philosophia et poetica. * kazungali (znak runiczny ga- nie ma tu swojego znaczenia, zapowiada tylko rodzime określenia poezji)²¹. Tertia geumetrica, mensura terra [s]. Quarta*

¹⁶ *DE VIII° VITIA PRINCIPALIA [s] QUÆ MERGUNT HOMINEM IN INFERNUM. Primum castrimargia quod est guila concupiscentia seu uentris saturitas. II°. Filargia id est auaritia seu amor pecuniae. III°. ira. V^o tristitia. VI°. Id est anxietas seu thedium cordis. VII°. cenodoxia quod est elatio uel iactantia seu uana gloria. VIII° Superbia. De guila dicitur Nolite seduci insaturitate uentris – następują odpowiednie objaśnienia i osądy biblijne (f. 52-53). Na końcu słowniczek: IN greco dicitur castramargia. IN Latina dicitur concupiscentia. IN grego [s] dicitur filargiria. IN Latina dicitur auaritia. In greco dicitur cenodoxia. IN Latinum [s] inanis gloria (f. 54).*

¹⁷ Przytaczam ostatni odcinek: *DE EBRIETATE. Si te et alium inebriaueris hab [eb] is hominem amicum et deum inimicum. Ebrietas autem tota Imbecillis est. Primum abluuit memoriam. Euacuit sensum. Neglegit mentem. Confundit Intellectum. Concitat libidinem, implecat sermonem. Corruptit sanguinem. Obtundit uisu. Obdurat aures. Turbat uiscera. | Debilitat membra, Fatigat somnium. Impedit mysteria. Obtrahit animam, maculat Corpus et omnem salutem exterminabuntur. DE SOBRIETATE. Cauta utilitas est. Primum sanat memoriam. Arguat sensum, sincerat mentem. Stringit uultum. Integro pudore Mitigat uisum. Curat faciem. Linet aures. Exornat cęcrebrum. Explicat sermonem. Confirmat sanguinem. Nutrit medullam. Curat uenas. Stringit neruos. Contempnit libidinem. Fruitur somnium. Recretetur somnium. | Propagans senectute sine ulla mysteria. Deus omnem hominem in contemptibilem facit (f. 56-57).*

¹⁸ *MENSURA est quicquid pondere capacitate longitudine altitudine latitudine animoque capitur | (Etym. XV, 1). Maiores itaque orbem diuiserunt in partibus. Ut est Assia Affrica Euruppa partes in prouinciis sicut galliga et germania. Equitania et italia et spania prouintias sicut alamannia et baiuaria. In regionibus. Regiones in locis loca. Interritoriis. Inzella. Territorii. in agris agros. IN centoriis. In iuhhirun [s] Centorii In iugeribus. tanta fuit eorum solertia – (f. 57^v-58). Pisarzowi mógł być znany traktat *Divisio orbis* z V w., przynajmniej pośrednio, ale sprawa wymagałaby osobnych studiów. Por. tymczasem F. Brunhölzl, o.c., s. 307 n. o Dicuilu, oraz J. Strzelczyk, *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*, Warszawa 1987, s. 259 n.*

¹⁹ *Baucueri [s] exproprie ethimologia origo uocabuloum lingue nomen sumpserunt. Baugo enim apud illos corona dicitur. Uer autem uir. Hic baucuer coronatus uir appellatur (f. 60^v).*

²⁰ *Hybernia scottonolant | Gallia uualholant -- Germania franchonolant. Italia Lancpartolant. -- Palestina iudeonolant hoc est circa Hierosolima [s] -- Cyno cefali Canini capita. Amazones hoc sunt uirgines. Thebaida illa patria inde fuit mauricius. Argi greci. Ethiopia patria Mauri (f. 61-62^v). DE CIUITATIBUS. Luctuna Liutona. Argentoratensis Strazpuruc. Nimitensis ciuitas spira. UUangiaonium ciuitas uormacie. Argippina Cholonne. Constantinopoli constantinusespuruc [s]. Neapolis ciuitas noua. Norica reganespuruc. Allofia radasponsa. Betfagia Pazauua. Ualuicula Salzpuruc (f. 62^v-63).*

²¹ Runa ta jest anglosaska i w najstarszych zapisach języka niemieckiego nie jest jedynym śladem działalności misjonarzy anglosaskich w VIII w.; tego, że uczyli swoich podopiecznych pisania. B. Bischoff, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, München 1986, s. 129. Ute Schwab, *Die Sternrunne im Wessobrunner Gebet*,

arithmeticam, hoc est calculo [s]. Quinta musica, quicquid sonuit. Sexta astronomia, medicina est. Septima astrologia, ars astraceli. Sicut purpura uestes decorat, sic edificat grammatica linguam nostram canonicam²². Pisarz mnoży dalej sentencje i staje się niekonsekwentny, skoro na f. 63^v *ars grammatica inimica est deo*. Z kolei raz jeszcze powraca do metrologii, tym razem zestawiając obszernie uncie, librae, modia i inne *mensuras quicquid pensat* (f. 64). Nad arytmetyką się nie zatrzymuje, jedyne tu skojarzenie liczbowe to dziesięć przykazań (tu bez ich wyliczania, por. jednak na f. 40^v-41 *De cathalogo [s] decem uerba legis*. Bezpośrednio za tym św. Hieronima poucza o siedmiokrotnym pożytku czytania Pisma Świętego, (f. 64^v-65)²³. Tytuł *DE CHRONICA* widnieje nad zestawieniem okresów życia człowieka przyrównanych do godzin: od poranka – *mane pueritia* – do jedenastej godziny starości (f. 65).

Podobnie jak *DE CHRONICA* dotyczy nauki o czasie, tak kolejny tytuł *DE POETA* odnieść wypada nie do jakiegoś autora, ale do dyscypliny, do *ars grammatica*. Przesławny tekst modlitewny staro-górno-niemiecki trafił pod ten tytuł zapewne jako przykład na kompozycję słowną. Jest w części wierszem aliteracyjnym, w części prozą (f. 65^v-66)²⁴. Pierwszym słowem towarzyszy znana nam już runa w kształcie gwiazdy, tym razem użyta właściwie w miejsce zgłoski *ga*²⁵: *Dat gafregin in mit firahim* —. Nie ryzykując dalszej transkrypcji, którą pozostawmy erudytom, sięgnijmy od razu do tłumaczenia polskiego: „Dowiedziałem się tego od ludzi jako największego cudu, iż ziemi nie było, ani na górze nieba, ani żadnego drzewa, ani góry, słońce nie świeciło, ani księżyc nie świecił, ani nie było wspaniałego morza. Kiedy tam nigdzie nic nie było na krańcach i końcach, był jednak jedyny wszechmocny Bóg, najłagodniejszy z mężów, i były tam też przy nim różne wspaniałe duchy”²⁶.

W tej spolszczonej wersji uchodzi uwagi poetyka tego utworu. W rękopisie zaznaczone są czerwono początki dwu strof, kropki rozdzielają wersy. Dopatrzone się, mimo pewnych usterek zapisu rytmizacji, wyraźniejszej w pierwszej, słabszej w drugiej strofie. Zbieżność z typowym dla tego okresu najstarszej epiki germańskiej rytmem aliteracyjnym jest powszechnie uznawana (każdy wers po dwa 4/4 takty)²⁷. Najbliższy naszemu utworowi jest nieco młodszy poemat o końcu świata, *Muspilli*, z którego dochowało się aż 105 wersów, wyrwanych ze środka nieznanego już większego utworu. Krótki tekst wessobrunski jest również niedokończony. Wygląda na to, że w całej zbieraniu przeróżnych utworów ten fragment dostarczył tu tematu wywoławczego: przykładu poetyckiego. Czyżby tylko? Wróćmy do tego przy ocenie całego kodeksu.

Amsterdam 1973. Por. przyp. 25. Zob. też R. Derolez, *Runica manuscripta. The English Tradition*. Brugge (België) 1954 (Rijksuniversiteit Te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren. 118^e Aflevering), s. 389 n.

²² To zdanie mogłoby być echem, iż książka służyła wspólnocie kanoników. Idąc tropem tezy B. Bischoffa o miejscu powstania rękopisu z Wessobrunn (zob. wyżej przyp. 2) wolno wskazać na klasztor św. Afry w Augsburgu, wówczas jeszcze kanoniję. Ale *canonica* może też odnosić się do języka liturgicznego officium.

²³ *HIERONIMUS AIT. Uerba scripture stimulus ad suscitandum. Lac ad nutriendum. Oleum ad fouendum. Uirga ad corrigendum. Sal ad salientum. Lucerna ad inluminandum. Aqua ad lauandum. | Vinum ad ebriendum* (f. 64^v-65).

²⁴ G. Ehrismann, *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*, t. I, Berlin 1932, s. 138. Autor rozróżnił dwie strofy: epicką A I i teologiczną A II, oraz trzecią część prozaiczną B. Dobrą reprodukcję, transkrypcję i nowe omówienie sporządził E. Erb, *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis 1160. Erster Halbband*, Berlin 1982, s. 320-322; zestawienie obfitej literatury narosłej wokół Pieśni wessobrunskiej s. 355.

²⁵ Por. przyp. 21. Ta runa pojawia się jeszcze dwukrotnie w części B. Inny znak rzekomo runiczny w kształcie toporka dziewięciokrotnie zastępuje wyraz *unde* (i). W. Weidmüller, *Das Wessobrunner Gebet und seine Runen* [w:] *Volk und Schrift* 10 (1939). Do pracy tej nie dotarłam. Raczej jednak jest to łaciński tachygraficzny znak skrótowy na et, tak jak na f. 86 *ET TEMPORIBUS*.

²⁶ M. Szyrocki, *Dzieje literatury niemieckiej*, t. I, Warszawa 1969, s. 13. *Der Männer mildester* 'najmilszy z ludzi' znaczy tu zapewne 'milszy, miłociwszy niż są ludzie'. E. Erb tłumaczy jak następuje: *Das erfuhr ich unter den Menschen als grösstes Wunder, dass Erde nicht war, noch oben Himmel, noch irgendein Baum, noch Berg war, noch irgendein Stern, noch Sonne schien, noch leuchtete der Mond, noch war das herrlichste Meer. | Da dort nirgends etwas war an Enden und Wenden, da war doch der eine allmächtige Gott, der Männer mildester, und da waren auch bei ihm manche herrlichen Geister. Und der heilige Gott ..., o.c., s. 19.* Por. także niewiele się różniące przykłady: G. Ehrismann, o.c., s. 139 i C. v. Kraus, o.c., s. 19.

²⁷ K. H. Halbach, *Epik des Mittelalters*, w: *Deutsche Philologie im Aufriss*, t. III, Berlin 1960, kol. 413 n., 429 n. E. Erb, o.c., s. 319 n.

Trzecia, prozaiczna część modlitwy (f. 65^v - 66) brzmi jak typowa oracja z liturgii łacińskiej, tyle że w niemieckiej wersji: „Wszchemogący Boże, który uczyniłeś niebo i ziemię i tyle dobra wyświadczyłeś człowiekowi, racz udzielić mi w Twojej łasce prawdziwej wiary i dobrej woli, mądrości i siły, abym mógł obronić się przed szatanem, uniknął złego i czynił Twoją wolę”. A poniżej, już po łacinie, grozi się zatwardziałym grzesznikom piekłem: *Qui non uult peccata sua penitere, ille uenit iterum ubi iam amplius illum necnon penitebunt, nec illorum se ultra erubescit.*

Wielki temat stworzenia świata z niczego przez odwiecznego Boga wciśnięty do tej skromnej bawarskiej katechezy zajmie jeszcze naszą uwagę. Tymczasem, odwracając kartę trafiamy na pełen całostronicowy odpis dokumentu wyzwolenia niewolnika (f. 66^v). Ręka pisarza zdaje się jeszcze wciąż ta sama, chociaż wpis ten mógł być dokonany po jakiejś przerwie, i już łącznie z dalszą końcową częścią rękopisu: *In nomine domini dei saluatoris nostri Jhesu Christi. Ego Iacob dimisi liberum seruum meum herimot cum licentia riholfo magistro nostro rege Carolo* — Rzecz działa się w Hesilinloh (Hesselohe) przed rokiem 800. Wymienieni są świadkowie i pisarz: *ego bonefacius scripsi*. B. Bischoff jest skłonny dopatrywać się w owym Bonifacym pisarza kodeksu²⁸. Trudno dociec, czy ten tekst prawny ma jakiś związek już to z dydaktyką (wzór?), już to z nauką chrześcijańską, która wypełnia następnych trzydzieści kart kodeksu. W każdym razie ta druga jego część jest bardziej „teologiczna”, zawiera jakby wyższy stopień nauczania.

Takim pogłębieniem jest niewątpliwie wykład wizji proroka Ezechiela (Ez. 1), którego prorocstwa wzbudzały zawsze szczególną uwagę egzegetów ze względu na swój wymiar eschatologiczny. Obraz wieloskrzydłych i wielookich istot (cherubów, tutaj animalia) komentator naszego rękopisu kojarzy z *praedicatio euangelistarum* o rzeczach przeszłych i przyszłych oraz z nauką o sprawiedliwości — *recta iustitia* — należną bogatym i biednym. Koła u stóp cherubów mają oznaczać głoszenie Ewangelii wokół całego świata: *id sunt praedicatio euangelistarum girantes totum mundum* [s]²⁹. Następują słowa o symbolice Kościoła — *Archa testamenti* — i o posłannictwie kapłanów i mędrców³⁰, co łączy się z rozpoczynającym się tu komentarzem do Ewangelii. Tylko raz pojawia się nadpis *Euangelium secundum Lucam* (f. 73^v). Do f. 76^v ciągną się objaśnienia, których głównym wątkiem jest powołanie

²⁸ B. Bischoff, *Die süddeutschen Schreibschulen* (por. przyp. 2), s. 20. Tekst dokumentu w: *Monumenta Boica*, vol. septimum, ed. Academia Scientiarum Maximiliana, Monachii MDCCLXVI, s. 373 (w części zatytułowanej *Monumenta Wessofontana. Diplomatarium Miscellum*, jako drugi dokument po fundacyjnym i przed innym fragmentem z omawianego tu kodeksu). Nagłówek sugeruje istnienie osobnego dokumentu: *Litterae manumissionis ex membranea coeua. Circa An. 792*. Wydaje się jednak, że edytorzy wypisali i ten tekst z naszego rękopisu. Wynikałoby to z nie odczytanego wyrazu pośrodku tekstu *in* — w tym samym miejscu, gdzie kopista rękopisu zakreskował nieczytelnymi znakami cały wyraz. Podaję tu ten tekst z f. 66^v nie ingerując w pisownię: *in nomine dei saluatoris nostri Jhesu Christi. Ego Iacob dimisi liberum seruum nominatum herimot cum licentia Riholfo magistro nostro et rege nostro carolo [s] ante presente ortleipo comite in loco nuncupante hesilinloh V. kal. nou. ut sit liber inter liberos habeat licentiam ire redire uenire negotiare sicut caeteris liberis licitum est ac sic ab ingenuis parentibus procreatus fuisset. Si quis contra hanc cartulam libertatis quilibet inire temptauerit primitus in [tu zakreskowany wyraz] incurrat et conponat sicut lex est et carta haec nihilominus firma permaneat. et sunt testes regino presbiter hiltiperd [hiltiperd?] [...] tasso hato marcheo ehso heriprant chunipereht seifrih. ego bonefacius scripsi.*

²⁹ *UISIO QUAM UIDIT EZECHIEL. Super fluuium Chobar Uidit IIII animalia plena oculis ante et retro et ex oculis eorum scintille micantes Senes alas habentes duas uelabant caput. ostendit quod ante principio [s] mundi nemo scit nisi deus. Due uelabant pedes ostendit post finem mundi quod sit uelatum omnibus. Ale per quas uelabant est presentia ista, quia ex parte uidemus et ex parte non uidemus. per senas alas sex aetates mundi intellegitur. Oculis ante et retro Praedicatio euangelistarum praeterita et futura. Scintillis micans uirtutes apostolorum radiantes in mundo. Crura recta est [s] | Recta iustitia praedicare tam diuitibus quam pauperibus. Pedes pennati ostendit omnes spirituales euolantes ad caelos Terrena displicunt. Rota in rota id est euangelium In euangelium uel testamentum in testamentum. Spiritus In rota spiritus sanctus In euangelistas. Quocumque ibant non reuertebantur. ubi ibant ad praedicationem ad meliora conscendebant non reuertebant ad pristinam conuersationem. Rota quod dicit. Id sunt praedicatio euangelistarum girantes totum mundum. Spiritus In rota spiritus sanctus confirmatio noui et ueteri testamenti. (f. 67-67^v).*

³⁰ *Item De Archa Testamenti. IN qua erant due tabule et uirga aaron. IIII or anulos habebat et infra anulas [s] uectes ad uehendam archam. Archa testamenti ecclesia intellegitur. Due tabule / due [s] testamenta. Uirga crux intellegitur. IIII° anoli IIII° euangeliae. Uectes sacerdotes intellegitur. Zona pellicia circa lumbos eius. Idem mortificatio corporis. Locuste sunt herbas ad manducandum suaves. Nascunt prope fluentia Iordanis. Sed sicut locuste discernunt foenum. Ita et philosophi rusticitatem hominum. Mel hoc est dulcedo confessionis. Siluestre idem rusticitates conuenit [s] Ut aliquoties ad rusticis [s] dulcia uerba loquatur. Et ipsi credentes dulces fiant. Corrugia calciamenti ligatura mysterii quae iohannes solui non potuit. In spiritu quidem helias erat. Sed persona non erat. De lapidibus suscitare filios abrahae. ad iudeos dictum est. Per fidem Christi suscitati sunt filios uiperarum eosdem iudeos [s] — (f. 67^v - 68^v).*

Apostołów i sens przypowieści ewangelicznych. I znowu bez osobnego tytułu rozpoczyna się na f. 77 – grubszym piórem – obszerna seria drobnych glos rozsypanych jakby w bezładzie całe bogactwo symboliki i typologii zakorzenionej w Biblii. Objasnienie duchowego sensu szat liturgicznych każe wnosić, że mamy przed sobą podręcznik przeznaczony do kształcenia duchownych³¹. Na dalszych kartach rzucają się w oczy krótkie układanki wokół znaczeń różnych przedmiotów i zaszłości biblijnych, z widocznym staraniem, aby wyczerpać kontekst to Psalmów, to Ewangelii, to Listów, a także starotestamentowy. I tak, aż siedem znaczeń może mieć miecz, czworaki sens ma sól³², trędowaci – *leprosi* – w zależności od umiejscowienia choroby noszą znamię dziesięciu grzechów (f. 80), po kilka znaczeń mają wymienione w Biblii *bestiae animantes*, jak kogut i kwoka, gołębica i wróbel, szarańcza, koń, lew (f. 82-83). W górze zaś dostrzec wolno siedem znaczeń nieba i sześć słońca (f. 85)³³. Objasnienie miar wymienianych w Biblii, symbolika czasu i pór dnia, światła, wizja zaślubin niebieskich, lista miejsc świętych i krain biblijnych, wzmianka o roku jubileuszowym i pięćdziesiątnicy wypełniają następne karty (f. 86-88)³⁴.

Tytuł *DE CARITATE* widnieje nad fragmentem hymnu o miłości Pawła Apostoła (1 Kor. 13) wtopionym w homilię skierowaną do kapłanów i zakończoną modlitwą³⁵. Następuje drugie kazanie, również o miłości, nawiązujące – acz bardzo samodzielnie – do Listu Jana Apostoła (1 J. 3,4)³⁶, po czym jeszcze jedna nauka, niewątpliwa homilia mszalna o prawdziwym skarbie według nauki

³¹ *Stola indumentum baptismi. Vellus populus iudeorum -- Clamides laudes -- Cingulum in psalmo precinxisti me laetitia. Purpura martyrii -- Byssus castitatis -- In auris oboedientia uel intellectus. Torques praedicationis decus. Armilla operis decus. Dextralia recta operatio. Discriminalia discrecio boni et mali. Anulus fidei signaculum. Specula praecepta diuina. Calciamenta preparatio pacis. Stragulum uirtutum in Salomone -- Rex deus in psalmo. Deus autem rex noster ante saecula. Regina sancta ecclesia in psalmo adstate regina [s]. Reges apostoli siue sancti in psalmo -- (f. 77)*

³² *Gladium [s] uerbum dei. Gladium [s] amoris dei. In cantico Non ueni mittere pacem sed gladium. Gladii in manibus sanctorum -- Gladii duo duo testamenta legis -- Gladius hereticorum praedicationis In euangelio omnis qui percussit gladio gladio morietur. Gladius seductio diaboli -- Gladius domnatio sempiterna -- Gladius Iudicium dei -- Gladius uindicta uel sermo domini (f. 78-78^v). -- Sal condimentum sapientia -- Sal infatatuata: iudeorum scientia. Sal sugo: cordis conpunctio. Sal sugo: cordis Infidelitas iudeorum uel ariditas mentis (f. 79). -- Podwójna jest wykładnia żaren z przypowieści: Mole duo: duo testamenta legis -- Mole due: spes et formido. Podobnie zaczyn z mąki: Farina opus bonum. Farina: opus bonum. Farina: multitudo fidelium. Panis: Christus. In euangelio ego sum panis uiuus. Asimus sinceritas mentis. Similigo: fidelium multitudo (f. 79-79^v),*

³³ *DE SUPERNIS CREATURIS. Caelum celestis creatura: hoc est sancti angeli -- Caelum sancta ecclesia -- Caelum sacra scriptura dilata toto in orbe -- Caeli sancti apostoli -- Caeli libri legis. In psalmo uidebo celos opera digitorum tuorum -- Sol christus sicut dictum orietur sol iustitiae. Sol iusti sicut dictum fulgebunt Iusti sicut sol. Sol manifesta domini -- Sol ecclesiae fides -- Sol persecutiones [s] ardor -- Sol prosperitas. Luna aduersitates mundi -- Neque luna per noctem. (f. 85-85^v). Przedtem na f. 84 jest kilka wyrazów niemieckich.*

³⁴ *Iris arcus. DE PONDERIBUS. Di [s] dragme. due dragme. DE MENSURIS. Corus XXX modii. Batus amphora una. Id est modii III. Cadus amphora. habet urnas III. Metreta una. sexteros centum. Sata. modii III. Gomor sextarios V. (f. 86). DE DIEBUS ANNI ET TEMPORIBUS. Dies dominus ihesus Christus -- Dies futura uita iustis [s]. Dies et nox prosperitas et aduersa. Matutinum iudicii dies. Aurora ecclesia post tenebras. Vespere. finis uite. | Vespere. passio corporis saluatoris. Occasum: mors saluatoris. In psalmo sol cognouit occasum suum (f. 86-86^v). -- Bethel: domus dei. -- Capharhaum: ager consolationis. -- Babilonia: confusio. Filia babilonis: anima peccatrix. Łącznie 26 nazw w dwóch kolumnach. (f. 87^v). DE SOLLEMPNITATIBUS. Annus iubeleus: annus iubeleus: annus quinquagesimus qui erat annus remissionis -- (f. 88).*

³⁵ *DE CARITATE. Scriptum est sine caritate Nihil prodest. Quia sine illa Nec ieiunia. Nec uigiliae. Nec orationes. Nec elemosinae. Nec fides atque uirginitas ullum poterit adiuuare. Non egit perpera, nihil inuidit. Non Inflatur, non extollitur super alios. Non est ambitiosa, non excupidus terrenis. Non querit sibi utile, sed multis. Non inritatur, non concitatur lingua [s]. Non cogitat malum, non facit malum. | Non gaudet super iniquitatem. Contristatur quemlibet inimicum malum fecisse. Omnia suffert, iniurias satisfaciens. Omnia credit, eius emendationem. Omnia sustinet. Iniurias [s] propter deum. Quia fides et spes quod credit uidebit. Spes quod sperat, accipietur. Sola caritas permanet -- (f. 88-88^v). Jak widać, nie jest to dosłowny tekst Wulgaty, cytaty zlewają się z kazaniem, które kończy się na f. 91: Et per benigna oboedientia et bonorum operum perseuerantia [s] ad aeterna praemia mereamini peruenire. Ipso adiuuante qui uiuit et regnat in saecula saeculorum. Amen.*

³⁶ *DE CARITATE. Tenete ergo fratres karissimi dulcem ac salubrem uinculum caritatis. Sine qua diues pauper est et cum qua pauper diues est. Diues sinceritatem non habeat quid habeat [s]; Et quia dicit iohannes euangelista Caritas deus est. quid pauperi deesse poterit | si per caritatem deum habere meruerit. Amate ergo et tenete caritatem fratres karissimi. sine qua nullus unquam deum uidebit -- Vera enim caritas In aduersitatibus tolerat. In prosperitatibus temperat. Induris passionibus fortes [s] In bonis operibus hilaris. In temperatione tutissima. Inter ueros fratres dulcissima. Inter falsos patientissima -- Suauis est enim dominus et omni dulcedine dultior. Societas ipsius non habet amaritudinem. Conuersatio ipsius non habet dolum. Si illam uolueritis ex integro corde tenere et in hoc saeculo | uos faciet cum gaudio dei praecepta perficere et in futuro ad praemia ad aeterna peruenire (f. 91-92^v).*

Chrystusowej (Mat. 6, 7)³⁷. Te trzy teksty zdają się stanowić jedną całość literacką i dałyby się chyba po odpowiednich poszukiwaniach zidentyfikować.

Bezpośrednio za tym pisarz wspiera swoją wiedzę datami dziennymi dzieła Odkupienia, perspektywą wypełnienia dziejów ludzkich w ciągu sześciu tysięcy lat oraz Sądu³⁸.

Kolejny krótki tekst o siedmiu sposobach nauczania znowu jest przeznaczony dla edukacji kapłańskiej (f. 93^v)³⁹ i podobnie następny o sposobach oddawania czci Bogu przez wiarę, nadzieję i miłość (f. 93^v - 94)⁴⁰. Następuje bez osobnego nadpisu seria pytań i odpowiedzi, najpierw z gramatyki, z definicją pisma, i dalej katechetycznych, z końcową wzmianką o katechumenacie i św. Marcinie. Wypadnie im niżej poświęcić osobną uwagę.

Na kolejnych stronach pisarz zamieścił szeroko znany utwór o siedmiu cudach świata, VII *MIRABILIA*, jakby powracając do swoich podróźniczych zamięłowań (f. 95-97^v)⁴¹. Spory fragment historii Kaina i Abla oraz kainowego potomstwa głosi dualistyczną naukę o *gens electorum et gens reprobatorum* [s] oraz siedmiokrotnej, ba, siedemdziesięciosiedmiokrotnej pomście Boga w pokoleniach *ab Adam usque ad Christum*⁴². Po tym komentarzu historycznym słabo czytelne noty komputystyczne i annalistyczne zamykają kodeks⁴³.

*

Dotarłszy do końca lektury, spróbujmy ogarnąć całość tej silva rerum bawarskiego nauczyciela. Jeżeli wolno nam zaufać rozeznaniu Bernharda Bischoffa, to i wolno przyjąć, że ta książka stanowiąca od początku jedną całość odzwierciedla zainteresowania i zajęcia jednego człowieka w jednym swoim kręgu działania. Najpierw rękopis książki został przygotowany do zamieszczenia sporych rozmiarów utworu hagiograficznego o znalezieniu Krzyża Pańskiego przez św. Helenę w Jerozolimie, a pięknie to uzupełnił przewodnik po Ziemi Świętej Tedeozjusza. Miarą żywości tych zainteresowań jest siedemnaście dużych ilustracji na dwudziestu kartkach tekstu. Co wywołało potrzebę skopiowania tych starych utworów, czy pąc, czy zdarzenie związane z kultem Krzyża Świętego? Teksty te mogły zostać przywiezione z Rzymu, ale czy również relikwie⁴⁴? Pytania te muszą zostać otwarte, tyle jednak wolno

³⁷ *DE THESAURO. Audiuimus fratres karissimi cum euangelium legeretur, Dixisse dominum ad turbas et ad discipulos suos. Bonus homo de bono thesauro cordis sui profert bona -- Quodam modo duo isti quasi hospites adsistunt set [?] ad poenam conuertantur aeternam* (f. 92^v - 93).

³⁸ *Duo demum [s. zamiast duodecimo] kalendas aprilis Suscipiente filio dei per carnem descendit uerbum domini dei patris omnipotentis per gabrielem angelum In uirgine maria -- VIII. kalendas aprilis resurrexit et post resurrectionem fuit cum discipulis suis | diebus XL. et sic ascendit in caelos. Quem [s] expleuit sex milibus annorum, qui iam complentur uenturum Iudicem exspectamus* (f. 92 - 923).

³⁹ *SEPTEM MODI SUNT PREDICATIONES [s]. Hoc est docendo, persuadendo, increpando, arguendo, terrendo, mulciendo, promittendo. Hoc est docendo discipulis. Suadendo personis. Increpando superbos. Arguendo contrariis. Terrendo tepidis. Mulciendo iracundis. Promittendo prauis et bonis. Prauis tormenta, bonis uero uita aeterna [s]* (f. 93^v).

⁴⁰ *DE DEI NOMINE. Deus tribus modis adoratur et neminem adorat. Secundo quia indulget et unquam peccat. III^a. Quia creator est et non est creatura. Tribus modis colitur deus. Quibus primo modo fide, Secundo spe, tertio caritate. Quid faciunt haec haec trea. Fides credit. Spes erigit. Caritas aedificat. Deus cuius lingua nomen est gregum [s]. Et in hebreo et in latinum [s] timor* (f. 93^v - 94). Egzegeza wyspiarska chętnie nawiązywała do teorii trzech świętych języków, które widniały nad Ukrzyżowanym. F. Brunhölzl, o.c., s. 194. -- Zwraca tu uwagę irlandzka forma *trea*!!

⁴¹ Utwór Filona z Heraklei z III w. p.n.e. był rozpowszechniany m.in. w wersji łacińskiej razem z pismami Bedy Czcigodnego Migne PL 90, kol. 961 - 962.

⁴² *DE CAIN. INea continentur lex et prophetae. Et qui uoluerit In paradyso [s] Intrare adprehendet gladium et filium meum hoc est uerbum dei - A duobus filiis adam INcipiunt duo genera. Id est genus electorum et genus reprobatorum [s] -- Septuplum ultio dabit de cain. De lamech ueero septuagies septies. Cur uindicta Lamech maior quam uindicta qui occidit fratrem suum abel. Ideo quia Lamech scit peccatum cain et uindictam eius et non prohibuit eum. haec uindictam super Lamech Id septies septuagies. Id septuaginta septem uiros de genere eius deuorauit diluuium -- Septies uindicabitur de cain. De lamech autem septuaginta septies. Sed hystoria dictum est [s] eo quod ab adam usque ad Christum sexaginta et septum generationes Inueniantur. Quibus peccatum Lamech idest totius mundi sanguis [s] Christi effusione solutum est -* (f. 97^v - 99).

⁴³ Podaję odczyt B. Bischoffa: *ab incarnatione domini anni sunt DCCCXIII. DCCCXV (!) indictio VIII. In isto anno XVI k. mai pascha, luna in pascha [...], concurr. VII. et in eodem anno defunctus gloriosissimus Carolus rex et constitutus fuit filius eius Hludu[uu]igus rex in regnum suum. Die süddeutschen Schreibschulen, s. 20.*

⁴⁴ Por. przyp. 22. - Wyjaśnienie okoliczności historycznych, w jakich utwór *Die inquisitione vel inuentione Sanctae Crucis* trafił do Augsburga (i Bawarii) wymagałoby osobnych studiów, niewiele rokujących. Może wystarczy wiedza o dużej

zauważyć, iż pisarz objawia swoje zainteresowania chorograficzne, wylicza krainy i rzeki, objaśnia miary. Ziemia Święta pojawia się raz jeszcze na liście miejsc, o których mówi Pismo Święte. Dopelnieniem tego jest siedem starożytnych cudów świata.

Drugi temat to elementarne wiadomości o wierze i moralności: Pseudo-Cyprian o zachowaniach, jakie (nie) przystoją wiekowi i stanowi, nauki moralne o grzechach i cnotach, o tym, co wiedzie człowieka w górę, a co w dół, i co pogrąża w otchłań piekła, gdzie nie ma już odpuszczenia – wszystko to poujmowane w króciutkie sentencje i poukładane po trzy, po cztery, po siedem i osiem, najwyżej po dwanaście, służyło najwyraźniej szkolarskiemu wdrażaniu pamięciowemu. Dydaktycznym, szerzej znanym zabiegiem było także rozłożenie Symbolu na dwunastu Apostołów⁴⁵. Credo pojawia się w tym kodeksie dwukrotnie, a wariant z Apostołami jest drugi. Elementarna katecheza, wsparta mnemotechniką liczb i na tej praktycznej drodze łatwo przechodząc w egzegezę alegoryczną, była znamieną dla środowisk iroszkockich. Była ich pomysłem i doświadczeniem misyjnym, a przyjmowała się zbyt łatwo, by pozostać tylko w ich własnym kręgu⁴⁶.

Trzeci wątek – *artes liberales* – chociaż są one wymienione wszystkie – jest nader wąty. Gramatyka, określona raz jako rzecz dobra (*sicut purpura decorat uestes — edificat linguam nostram canonicam*), innym razem jako zła (*inimica est deo*) wsparta została paru etymologiami Izydora. Retoryka zrównana z filozofią nie otrzymała dalszych objaśnień, tak samo muzyka. Błyszczą za to *De poeta* jako „coś z poezji”, od razu po niemiecku. Pisarza ciągnie najbardziej ku geometrii czyli geografii, mniej do dziejów świata i komputu, co należało do astronomii i arytmetyki (ale tę ostatnią potraktował tylko wzmianką o dziesięciu przykazaniach wyliczonych zresztą zupełnie gdzie indziej). Młodszy o pokolenie użytkownik rękopisu dopisał się prognostykiem meteorologicznym. Znamienne, że pisarz niemalże nie odrywa się od horyzontów biblijnych i jego *artes* nie przestają być indoktrynacją o wierze i moralności.

W pieśni *Dat gafregin* ów ton zabrzmiał szczególnie donośnie i to w punkcie zasadniczym nauki chrześcijańskiej: każdy misjonarz stawał przed zadaniem przełamania i radykalnego odwrócenia wierzeń pogańskich Germanów – tak jak o tym pouczał św. Bonifacego biskup Daniel z Winchester. Wierzyli bowiem w odwieczne istnienie świata materialnego, z którego żywiołów wyłonili się bogowie⁴⁷. Pierwsza przeto strofa Pieśni głosi od strony negatywnej, iż na początku nie było świata; druga odpowiada pozytywnie na pytanie, kto był, kto go stworzył. Czego to nie było: ani ziemi, ani nieba, ani drzewa, ani ciał niebieskich, ani morza! Poeta zastosował tu formułę szeroko w katechezie przyjętą. Przekazała ją również młodsza o wiek Wieszcza Wólwy (*Völuspá*) w Eddzie poetyckiej: „W zaczątkach świata z czasów Ymira/Ni piasku ni morza, ni chłodnych bałwanów,/ Nie było ziemi i nie było niebios / Ni traw nie było – lecz czeluść otchłani” (strofa 3)⁴⁸. A że była to formuła w chrystianizowaniu Europy stosowana od dawna, poświadcza Grzegorz z Tours w *Historii Franków* (II, 29): księżniczka burgundzka Klotylda pouczała swojego małżonka Klodwika, iż Bóg chrześcijański *magis coli debet, qui coelum et terram, mare et omnia, quae eis sunt, verbo et non exstantibus procreavit*. Podstawą dla tej formuły była nauka św. Augustyna⁴⁹. Katechumenowi należało wskazać po kolei otaczające go żywioły i materialne składniki świata, nauczanie stawało się przez to mniej abstrakcyjne.

Bóg Stwórca z drugiej strofy Pieśni wessobruńskiej jest odwieczny i najmiłościwszy, w otoczeniu prześwietnych duchów, czyli aniołów. Mało jak się zdaje zwracano dotąd uwagi na określenie *der*

ruchliwości ówczesnego kleru zakonnego i biskupów. – W roku 849 uwiezono relikwie św. Heleny z Rzymu do Hautvillers i stamtąd, dopiero w XI w., kult ten umiejscowił się w Trewirze. E. Ewig, *Kaiserliche und apostolische Tradition im mittelalterlichen Trier*, *Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst* [...] 24-26, Trier 1956-58, s. 147-186. – Osobna uwaga należy się historii partykuł relikwioowych Krzyża Pańskiego. Por. *Lexikon für Theologie und Kirche*, t. I, kol. 253-254.

⁴⁵ Por. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, t. I, Freiburg in Br. 1968-76, kol. 461-464. G. Langgärtner, *Credo* [w:] *Lexikon des Mittelalters*, t. III, München 1980, kol. 337-338. A. Hahn, *Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der alten Kirche*, Hildesheim 1962, s. 95 nn. (zob. przyp. 12) Nie mam możliwości sprawdzenia, czy autorzy uwzględnili rękopis Clm 22053.

⁴⁶ F. Brunhölzl, o.c., s. 192-194. B. Bischoff, *Wendepunkte*, s. 218.

⁴⁷ G. Ehrismann, o.c., s. 140.

⁴⁸ Edda poetycka. Ze staroislandzkiego przełożyła i opracowała A. Załuska-Strömberg, Wrocław 1986, s. 4., E. Erb, o.c., I/1, s. 321.

⁴⁹ *De catechizandis rudibus*, cap. XVIII, Migne PL 40, kol. 332 n. (*Corpus Christianorum* t. 46, s. 154).

Männer mildeste 'milszy od wszystkich ludzi': wszechmocny jest Bogiem miłującym! Nie osłabia to bynajmniej lęku przed siłą złych duchów, o czym dalej prozą, ani obawy o życie wieczne zagrożone nieodpokutowaniem grzechów – o czym już po łacinie.

Jak głosić te trudne prawdy o Bogu, o wszechmocy i miłości jednocześnie, o sprawiedliwości i przebaczeniu, jak wyklądać porządek i sens świata – kodeks wessobruński pilnie dalej gromadzi wszelkie o tym pouczenia z Biblii. Egzegeza obejmuje głównie sens alegoryczny i tropologiczny (moralny) łącząc treści starotestamentowe z ewangelicznymi i apostołskimi. Tworzy jakby konspekt do obszernego wykładu nad otwartą księgą Pisma Świętego i tak należałoby sobie wyobrazić twórcę i użytkownika tego kompedium. W tej części najwładźniejszym tematem do różnorodnych rozważań są przypowieści ewangeliczne, a najwyższej rangi nauka o przykazaniu miłości, spisana w dwóch kazaniach, otrzymuje dopełnienie w trzecim tekście o prawdziwym skarbie w sercu. Wizja teologiczna jest wyraźnie chrystocentryczna. Cała rzeczywistość jest pełna znaków, które znajdują swoje wyjaśnienie w porządku Objawienia. Starannym komentarzem opatrzone zostaje apostołskie powołanie do *praedicatio*. Siedem sposobów głoszenia Słowa Bożego unaocznia, że to kapłan ma brać odpowiedzialność za to, aby właściwie podane słowo trafiło do rozmaicie usposobionych ludzi. *Caticuminus* — *noviter auditor in Christum* (f. 95) i *praedicator*, którego słowa mają siłę miecza — *gladius uerbum Dei* (f. 78), to dwaj adresaci tej księgi.

Zatrzymajmy się w tym miejscu jeszcze nad nieco dziwnym łańcuszkiem pytań i odpowiedzi na f. 94-95, zawieszonych między gramatyką, filozofią i nauczaniem religijnym: *Pater litterarum qui est? Responsum: Id est sensus ut gramaticus dixit. Sensus inuenit litteras. Interrogatum: Quae est mater earum? Responsum: Uox ut alius grammaticus dixit. De uoce enim nate sunt littere. Interrogatum: Quae est altrix earum? Responsum: memoria ut grammaticus dixit. Usus enim litterarum repertus est memoria rerum.* Można się podpisać i dziś jeszcze pod tym wykładem istoty i funkcji pisma, którego ojcem jest *sensus* – tu niewątpliwie w znaczeniu „myśl”. Jako matkę pisma uczeń powinien wymienić *uox* – „głos” czyli mowę. Litera pisma jest znakiem fonicznym dla myśli, utrwaloną mową żywą. Trzecie pytanie ma charakter głębszej refleksji: *altrix* czyli „żywicielką” pisma jest pamięć rzeczy. Ona to „wynałazała” użytek pisma, innymi słowy, potrzeba zapamiętywania dała początek sztuce pisania i wciąż sztukę tę podtrzymuje.

Tylko dla tej ostatniej sentencji dało się odnaleźć dosłowne źródło wypisu: *Usus litterarum repertus est propter memoriam rerum. Nam ne oblivione fugient, litteris alligantur* – tak Izydor z Sewilli w Etymologiach w toku wstępnych objaśnień gramatyki (I, 3). A nieco niżej: *Est autem oratio contextus uerborum cum sensu. Contextus autem sine sensu non est oratio, quia non est oris ratio. Oratio autem plena est sensu, uoce et littera* (I, 5). Jak widzimy, do tej drugiej myśli izydoriańskiej pisarz naszego tekstu sięga już z oddalenia, a przy tym twórczo. Ale przywołajmy jeszcze archetyp, tj. *Ars Maior* Donata I, 1, 2: *Vox est aer ictus, sensibilis auditu, quantum in ipso est. Omnis uox aut articulata est aut confusa. Articulata est, quae litteris comprehendi potest; confusa, quae scribi non potest. — Littera est pars minima uocis articulatae*⁵⁰. Izydor sięgał naturalnie do Donata, ale odszedł daleko torem własnego, oryginalnego wykładu. Także nauczyciel wessobruński, scil. jego wzór, myśl swoją prowadził samodzielnie. Powołując się już tylko ogólnikowo na dawniejszych mistrzów – *grammaticus, alius grammaticus dixit* – przywoływał autorytety Donata i Izydora.

Dalsi mistrzowie to patriarchowie z Biblii: Elizeusz i Elias, Mojżesz i Salomon. Werset z II Księgi Królewskiej otwiera refleksję profesjonalną, nauczycielską: *Discipulus Eliseus ad Eliam. Bonus discipulus magister. In aere uidit, in affectione caritatis clamabat dicens pater mi, pater mi* — (f. 94) „Dobry uczeń jest mistrzem” (i na odwrót, mistrz może być dobrym uczniem!). *Dicit — nisi quia auriga agitatur currus portat. Responsum: Doctor qui Moses populi per patientiam sustinet saepe eloquia docet. Et currus dicit et auriga. Responsum: currus quia tolerando portat. Auriga quia exortando agitatur. Currus quia mala sustinet. Auriga quia populum bonis admonitionibus exercet.* Cierpliwy nauczyciel i mądry znosi nad sobą ruchy woźnicy. Jego napomnienia są jako bicze woźnicy i skutkują. Tak próbowałabym wyjaśnić ten nader skąpy i okaleczony zapis zapewne dłuższego dialogu.

⁵⁰ Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive originum Libri XX, ed. W. M. Lindsay, Oxonii 1957, bez paginacji, cap. I, 5. Donati *Ars Maior* powołuję według wydania L. Holtza (zob. przyp. 53) s. 603.

Z kolei inna nauka: *Salomon dicit: Bibe aquam de cisternis tuis. Responsum: Disce sapientiam de magistris tuis et dirueras fontes tui [s] foras. Responsum: Doce alios sapientiam. Habeto eas solus et non sint alieni participes tui. Responsum: id sunt alyphili*. Przywołana tu sentencja z Księgi Przysłów (5, 15-18) ostrzega przed nierządem, tu jednak chodzi o strzeżenie czystych źródeł mądrości otrzymanej od nauczycieli przed obcymi (*alophili*), ale też o uczenie innych tej mądrości. Naszemu rozumieniu umyka kolejna kwestia, na czym polegała śmierć Chrystusa – urywki zdań pochwyconych dla zachowania w pamięci i do ustnego zapewne rozwinięcia. Czy i objaśniony w dalszym ciągu katechumen – *caticuminus nouiter auditor in Christum credit necdum baptismum habet* – miałby być jednym z tych obcych – trudno orzec, czy myśl tu jest ciągła. W każdym razie *Martinus caticuminus*, który przyodział ubożego, a w nim Chrystusa, z tej obcości się wyłamuje.

Mamy przed sobą fragmenty zbliżone do tzw. *Aenigmata*, w których lubowali się mnisi i nauczyciele anglosascy, jak Aldhelm z Malmesbury († 709), Tatwine arcybiskup Canterbury († 734) i Hwaetberct zwany Euzebiuszem, opat z Wearmouth († 716), a po nich również św. Winfryd Bonifacy († 874). Z VIII w. pochodzą również *Aenigmata Anglica* zachowane w Lorsch. Są to jednak utwory bardziej literacko rozwinięte i o zbieżnościach słownych nie ma mowy⁵¹. Wspólna byłaby tylko koncepcja takich „rozmówek”. A dodać jeszcze trzeba, że sięga ona pokładów starszej tradycji irlandzkiej z jej utworami egzegetycznymi, jak *Pauca Problemata de enigmatibus ac tomis canonicis* (tzw. *Augustinus Hibernicus*) i *Expositio IV evangeliorum* (tzw. Pseudo-Hieronim) *de brevis proverbis edita secundum anagogem*⁵². Przeprowadzenie studiów porównawczych nad tymi tekstami musiałoby naturalnie objąć całokształt egzegezy rozrzuconej na kartach rękopisu z Wessobrunn.

Druga sprawa to odnalezienie ogniw pośrednich pośród gramatyków irlandzkich i anglosaskich, uznających wciąż wysoki autorytet Donata, ale już oddalających się od archetypu w różnych kompilacjach. Układane one były na doraźny użytek z wypisów z młodszych podręczników z VI-VIII w. (tzw. *chaines grammaticales*). Na szczególną uwagę zasługiwałyby w kontekście rękopisu z Wessobrunn być może dziełka: *Donatus orthographus* z imiennymi powołaniami autorów, jak: Pryscjan, Wirgiliusz Gramatyk, Charyzjusz, Izydor, Sergiusz, Pompejusz, z dodaniem *dixit, ostendit* itp.; a także *Ars Anonyma Bernensis*, również irlandzka z połowy VIII w., z powołaniami imiennymi i ogólnymi: *grammaticus, grammatici*⁵³.

Rozpatrując przesłanie rękopisu z Wessobrunn nie pominiemy sprawy języka. Łacinie tego prekaroliną spisywanego egzemplarza daleko do rygorów odrodzeniowych. Pisarz kaleczy i składnię, posługując się szkolarskim słowem, któremu jakże daleko do klasycznej poprawności Izydora czy Bedy. Nie tylko sposób podawania materiału wyliczankami mnemotechnicznymi, nie tylko irlandzkie *De duodecim abusivis saeculi*, nie tylko wymienione na czele listy krain *Hibernia Scottonolant* oraz dostrzeżone wyspiarskie filiacje egzegetyczno-gramatyczne – w końcu też forma liczebnika *treā* zamiast *tres* – wywodzą się z tego samego korzenia. Nie dziwią w tym kontekście runy anglosaskie, starogermańskie nazwy miar (których tu nie analizowałam), i nie dziwi wpis niemieckiego tekstu modlitewnego. Historycy literatury niemieckiej przyznają misjonarzom anglosaskim zasługę w tym, że nauczyli miejscowych swoich katechumenów i podopiecznych, jak zapisywać żywe słowo rodzime alfabetem łacińskim. Tak spisano w IX w. poemat o końcu świata *Muspilli*. Pokrewny wessobrunskiemu tekst modlitewny z klasztoru św. Emmerama w Ratyzbonie z początku IX w. był

⁵¹ Ed. E. Dümmler, MGH Poetae I (1881), s. 20-30. F. Brunhölzl, o.c., s. 203 n., 230, 537.

⁵² F. Brunhölzl, o.c., s. 196 n., 538. B. Bischoff, Wendepunkte, s. 231 n. Uczony ten wydobył z rękopisów prawie nieznaną przedtem dorobek egzegetów irlandzkich z VII w. do pierwszych lat IX w., wyraźnie odrębny od rozwijającego się na kontynencie. Część I tej pracy zawiera opracowanie problematyki (s. 205-230), część II katalog 39 pism egzegetycznych (s. 231-269), w aneksie identyfikacja glos ewangelicznych Manichiana (s. 270-273). Por. przyp. 13.

⁵³ Nie mając dostępu do edycji i opracowań tych tekstów odsyłam Czytelnika do dzieła L. Holtza, *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical. Etude sur l'Ars Donati et sa diffusion (IVe - IXe siècle) et édition critique*. Editions du CNRS, Paris 1981, s. 319-320, 434-436 i passim. Autor przedstawił rozległą panoramę tradycji rękopiśmiennej Donata: bezpośredniej i pochodnej, widocznej w tekstach, acz trudnej do pełnego odtworzenia: „Ce que nous n'avons pas, ce sont les humbles grammairres irlandaisés que nourrissaient les amples recueils. Les grammairres irlandaisés du VIIIe siècle revêtent toutes une forme catéchétique”. Ibidem, s. 320. Mimo zniekształceń ten rzymski gramatyk z IV w. pozostał w szkołach wyspiarskich i na kontynencie wciąż wielkim autorytetem. Na traktaty bardziej samodzielnie przyjdzie czas dopiero w dobie pokarolińskiej, tj. od połowy IX w., acz i sama *Ars Donati* nie została zarzucona.

nawet tłumaczony na język słowiański. Inne podobne zachowały się w rodzimych dialektach staroniemieckich⁵⁴. Z inspiracji iroszkockiej, szczególnie biskupa Salzburga Wirgiliusza († 784) rozwinęła się misja w słowiańskiej Karyntii, na jej użytek powstała tam słowiańska terminologia kościelna (np. utworzony z łacińskiej *crux* słowiański „krzyż”)⁵⁵.

Rękopis z Wessobrunn, a właściwie z Augsburga, jest jednym z całej grupy unikatowych kompendiów dydaktycznych, jaka się zachowała w Bawarii jako świadectwo żywej działalności Iroszkotów i ich uczniów niemieckich w VIII i IX w.⁵⁶ Dalszym badaniom i wyobraźni historycznej pozostawiamy ewentualność zaszczepienia ich stylu pracy na nowych obszarach obejmowanych misją bawarską. Wolno sobie wyobrazić, że podobne książki podręczne towarzyszyły mnichom i kapłanom, którzy działali na Morawach i w Czechach, by w końcu dotrzeć również do Polski.

L'enseignement scolaire et la catéchèse selon le manuscrit de Wessobrunn (env. 800)

Le manuscrit de Wessobrunn (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 22053; Wess. 53, Cim. 20) doit sa célébrité au plus ancien texte poétique d'une oraison en langue ancienne allemande (althochdeutsch) intitulé *De poeta*. On a jusque là porté peu attention à son riche contenu destiné à l'enseignement scolaire et à la catéchèse. Écrit à Augsburg (selon la constatation de Bernhard Bischoff) dans les années 780 - 814, en écriture précarolingienne (alemannica), son latin est loin d'être rigoureux.

On trouve dans ce manuscrit l'histoire richement illustrée de sainte Héléne et de saint Quiriac *De inquisitione Sanctae Crucis* (BHL 4169) suivie du texte *De situ terrae sanctae* de Théodose. On y trouve aussi un glossaire latino-allemand des dénominations géographiques latines et allemandes et de mesures, et d'autres brefs textes explicatifs de la géographie et de la chronologie biblique. En correspondance avec cette matière le scribe compléta le contenu des *Septem mirabilia mundi* de Philon d'Alexandre. Une main visiblement un peu plus jeune a introduit un pronostique météorologique pour sept ans (*Si fuerint Kalendae Ianuarii die dominica* etc.) attribué faussement à Bède le Vénérable. Le même texte fut inscrit un siècle plus tard dans le Psautier d'Egbert provenant de Trêve (conservé à Cividale di Friuli).

L'horizon biblique domine sur tous les petits textes relatifs aux arts libéraux. La grammaire y est définie une fois comme science utile „édifiant notre langue canonique”, une autre fois, quelques lignes plus bas, comme *inimica Deo*. Les multiples textes de catéchèse parlent des fondements même de la foi, tel que le Symbole et un autre *Credo* partagé en douze articles des douze Apôtres. Il y sont aussi les dix commandements, en plus de nombreuses compositions tenant aux vertus et aux vices, arrangées par trois, par quatre, par sept, par huit, par douze, comme la liste *De duodecim abusivis saeculi* irlandaise (Le Pseudo-Cyprien). Un tiers du livre contient de nombreuses gloses exégétiques dans le sens allégorique et moral et des commentaires sur le *Evangelium*. Deux sermons, intitulés *De caritate* attirent l'attention. Ils contiennent deux fragments des *Epîtres* les plus importants dans cette matière: 1 Cor 13 et 1 Jean. Le souci d'une formation du clergé (appelé souvent *praedicatores*) plus élevée est visible. Les *Septem modi praedicationes* (s) ont rapport aux divers groupes des auditeurs.

L'enseignement chrétien de la création du monde *ex nihilo* c'est le sujet de l'oraison poétique *De poeta*: *Dat gafregin ih* par le seul Dieu tout-puissant. Les missionnaires devaient opposer cette

⁵⁴ E. Erb, o.c., t. I/1, s. 322 i uzupełnienia t. I/2, s. 919 n.

⁵⁵ H. D. Kahl, Virgil und die Salzburger Slawenmission, w: Virgil von Salzburg, Missionar und Gelehrter. Beiträge des internationalen Symposiums vom 21.-24. September 1984 in der Salzburger Residenz. Wyd. H. Dopsch, Joswitha Juffinger, Salzburg 1984, s. 112-119; O. Kronsteiner, Virgil als geistiger Vater der Slawenmission und der ältesten slawischen Kirchensprache, ibidem s. 122-128.

⁵⁶ Por. jeszcze F. Brunhölzl, o.c., s. 235. B. Bischoff, Il Monachesimo Irlandese nei suoi rapporti col continente, w: Mittelalterliche Studien, t. I, s. 198 oraz J. Strzelczyk, o.c., s. 231-241.

doctrine aus croyances germaniques d'un monde à l'existence éternelle générant diverses déités. En même temps que les glossaires latino-allemands apparaissaient les écrits d'enseignement religieux en dialecte indigène. La lingua vulgaris était nécessaire dans toute action christianisante et les moines irlandais et anglosaxons en furent les pionniers. Parmi eux faut-il chercher les auteurs du manuscrit de Wessobrunn. En Bavière certains textes catéchétiques étaient traduits en langue slave, en premier lieu pour la Carinthie.

On peut supposer que des manuels semblables au manuscrit de Wessobrunn accompagnaient les moines et les prêtres bavarois au moment où ils entreprenaient leur activité missionnaire en Bohême et en Moravie. La mission en Pologne dès son début au dixième siècle a dû suivre la même voie.

uider qui de m dix. necessarium
 domine quia conscriptis. Hosai
 non habemus scriptu. Beata
 helena dix. quidem & paulo
 ante confiteretur. Ipsi. que sunt
 gesta. Judae dix. Indubio lo
 quiturru. Beata helena dixit.
 habet beata uoce euangelio.

In quo loco ubi crucifixus est tunc
 In quo loco crucifixus est tunc
 de mhi qui uocatur caluarie lo
 ego faciem mundas locum. foris
 Inueniam desiderium meum. Judae
 neque locum noui quia nec expe
 yatur. Beata helena dix. peruci
 fan. re in ficia in nisi dixerit uehi
 Et haec cum dixisset ius meum mit
 lacu siccu. usq. in septem dies. sine
 manentem.

MIS SUT OST
 UBI IUDAS INTRAVIT

1. München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 22053, fol. 9^r-10

studio conlocans preciosam crucem auro
 & lapidibus preciosis factis locum & angu-
 tum in ipso calvariae conlocavit episcopus
 xpi & ecclesiam construxit

Judas autem accipiens incorruptam
 manam beati petri in xpo ihu
 post cedentibus signis ostendit se fidelis

commendavit autem eum beata heleni
 episcopo qui in illo tempore exerat qui &
 tradidit eum in xpo.

um in opes & cetera adhuc beata h
 nec in hierosolima factum est
 beati petri in xpo ihu non est
 petrus in xpo.

In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo

In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo

In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo

In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo

In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo

In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo

In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo

In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo

In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo
 In die mensis de Mayo

3. München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 22053, fol. 21v - 22

ad rad iugis abecondi milib
pūstibus barbarum person
conspicui uentem sicay. rē in se
flusier iocipiu. Septim hie s. r
in portum flusier. Strie peigta
Istis. Quonobiar de. iue nom accepit

Bauc uop ex proprio schimologia
origo uocabulorum lingua non
sumprent. Baugo enim cepit
illor eodine dicitur. Uerau uir
nebaucaer. eodine dicitur
appellatur. Et uer illa progenes
ex proprio lingua schimologia
eodine dicitur. uocatur.

V

Amis. rē. pū. ex. pū. rē. pū. rē. pū.
pannonia ab oriente flumine
pino. Ab occidente dirigitur in
quibus habitant bos s. e. pū.
Ab oriente flumine danubio.
Amis. rē. pū. ex. pū. rē. pū.
spatia pandet in longitudine mila
pū. de. xx. In latitudine e. xxv.
Gallie comata finitur. Ab oriente
flumine pino. Ab occidente salou
pino. Ab oriente amis. rē.
oceanio.

Hec nomina de uicis pū.
Mybema. scottom. lant.

Thebaidice. ill. : patria in defun
 mauricius. Angl. greci.
 Ethiopia patria max^{corona delicti}
 Decium TATIBUS. ^{et peccatorib.}
 uentura. Lutonia. ^{ueneri in negri}
 Argemopetensis. Atraxpurue. ^{omni caruati}
 Nimitensis ciuitas spise. ^{et omnibus miserere p}
 Lucengiconium. ciuitas uosmaele
 Agrippina. cholonie
 Constantinopoli. constantinopoli.
 Neapolis. ciuitas noua
 Honica. regner parue
 Alofia. pedesponse
 Uel fugie. passulua

Caluicula. scilicet purue.
 Septem arte sunt liberales re
 per quas libri scribuntur
^{reb.}
Prima geometrica id est
 Secunda rhetorica. id est philoso
 & poetica. X haec sunt
 Tertia geometrica. mensuratio
 Quarta. arithmetica. hoc est cal
 Quinta musica. quicquid. sonat
 Sexta astronomia. medicina est
 Septima. astrologia. astr. astr. cel.
 Sicut purpura uestes decorat
 sic edificat geometrica lingua
 nostram canonicam.

De poeta.

O ut X fregit in ma firahim.
in uauzomeista. Oat erp ni
uuar. noh afhunil. noh paum
noh peregriuuuef. ni noh heunig
noh sunnae nistam. noh mano
niubtrae. noh a. meffoseo.
Do daer niuuiht niuuef enteo
re uentio. I do uuar dor eino
alubtrae cor manno miltio.
daer uuarun aub manalee. mi
man. co ot lih hot goista. I cor
healee. Cor almahico da
humil. Iorda X uuo sehtof.

I de manun romanae cor
for Xpi. for gipmir indim
ganadee phta zalaupa.
I coran uuil leon. uuistom
enti spahica. I cras. i. uuf
za uuidar stantanne. I are
z xpi uui sanne. I dinan uui
leon za X uue channe.

Quia non uult peccata sua penitere
ille uenit neque ubi uenit amplius
illum non penitebunt. nec illo
se ubi uenit erubescit.

BIBLIOTHECA
REGIA
MUNICHENSIS

Behel. domus.	Sodomus. mundi carnis.
Behrems. domus.	Eliopolis. ciuitas.
Behr. Sualis.	Sochorh. tabernaculu.
Behphago. domus.	Samaga. custodia hereticorum.
Behrua. abas.	Tabor. inluminatio. fides.
Behruer. nauis.	Ermon. anathema.
Behruer. nauis.	Arrur. diebulus.
Sicoptra.	Arrur. antichristus.
angustia. panis.	Arrur. impudenter.
Gerusalem.	Chaldei. impudenter.
uallus. pinguis.	Roger. rasis. explorator.
Golycedie.	Oreb. foramen. ubi alut.
caluaria.	ingratum. Leb. lupus.
Pricon. raris.	Leber. hostia. lupi. ubi. die.
mistic.	bolus. peccator. per. deuoratus.
Gerusalem. p.	Dooc. sanguis.
ricus. bone.	Diebilonia. confusio.
Liricis.	Falga. babylonis. anima.
natu.	peccatrix.

DE SOLLECIPNITATIBVS.

Annus iubeatur. annus quinquagesimus.
Aqui expectat annus remissionis. In quo is
 unum quisque pro suo uendit aduersus. & cum
 abique pro se uendit. Pentecoster quinquagesima.
 genitrix. id est eodem die iudeis. In sa
 necessitate pro peccatis. **DE CARITATE.**
Scriptum est sine caritate. nihil pro
 Quia sine illa. nec ieiunia. nec u
 lia. nec orationes. nec elemosinae.
 fides. atque uirginitas. ullum potest adiu
 Non erit pro peccatis. nihil in uindicta.
 Non inflatur. non extollit super alios.
 Non est ab inuidia. non est cupidus. non est
 Non querit sibi utile. sed multum.
 Non irritatur. non concitat lingua.
 Non cogitat malum. non facit malum.